

UOT 37.032

Gülnarə Həmzəbəyovna Əlixanova
psixologiya üzrə fərsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AZ 1000, Bakı ş., Ü.Hacıbəyli küçəsi 68
E-mail: gultnare.alixanova@mail.ru

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA PSIXOLOJİ MÜHİTİN VƏ TƏRBİYƏNİN ROLU

Açar sözlər: şəxsiyyət, ünsiyyət, formalaşma prosesi, irsiyyət, mühit, mənlilik şüuru, sosial təcrübə

Məqalədə şəxsiyyətin insanın ictimai, konkret - tarixi həyat şəraitində onun təlim və tərbiyəsində formalaşması haqda danışılır. Belə ki, şəxsiyyət ətraf mühitin obyektiv qanunları əsasında formalaşır. Bunun da nəticəsində onun sosial davranışı müəyyən məzmun kəsb edir.

Г.Г.Алиханова

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СРЕДЫ И ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Ключевые слова: личность, общение, процесс формирования, наследственность, среда, самосознание, социальный опыт

В статье рассматриваются вопросы формирования личности, образования и воспитания в контексте общественной, конкретной и исторической жизни. Так как личность формируется на основе объективных законов окружающей среды, в результате чего социальное поведение имеет определенное содержание.

G.H.Alikhanova

THE PSYCHOLOGICAL ENVIRONMENT AND THE ROLE OF CULTURE IN THE FORMATION OF PERSONALITY

Key words: heredity, environment, identity, social identity, communication, formation process, practice

The article deals with the formation of the personality of its education and upbringing in the context of social, concrete and historical life. Since the

personality is formed on the basis of the objective laws of the environment. As a result, his social behavior has a certain content.

Şəxsiyyət problemi, inkişafı, onun müxtəlif istiqamətlərdən öyrənilməsi və formalaşması haqqında Sokrat, Platon, Aristotel dəyərli fikirlər söyləmişlər. Əsrlər boyu şəxsiyyət probleminin tədqiqi ilə yalnız psixoloqlar deyil, eyni zamanda pedaqoqlar, filosoflar, sosioloqlar, bioloqlar, fizioloqlar, erqonomiklər də məşğul olmuşlar.

İnsan şəxsiyyət kimi doğulmur. İnsanın fərdi inkişafı, onun şəxsiyyətinin formalaşması ictimai həyat şəraitindən, ictimai münasibətlər sistemindən, istehsal münasibətlərindən asılı olur. İnsanın mənəvi, sosial, psixi inkişafı cəmiyyətdən kənarında baş verə bilməz. Şəxsiyyətin xarakteristikasının hərtərəfli öyrənilməsi onun fəaliyyətinin səmərəli idarə olunması üçün yaxşı zəmin yaradır (1, s.114).

Şəxsiyyətin zənginliyi onun başqaları ilə çoxşaxəli əlaqələrindən, həyat və təbiətlə münasibətlərinin fəallığından asılıdır. Şəxsiyyət müxtəlif əlaqələr (ailə, tədris, istehsalat və s.) şəraitində olmaqla, həm də siyasi mühitdə fəaliyyət göstərir. Şəxsiyyət daim ideoloji əlaqələr mühitində olur. Şəxsiyyətin ünsiyyət dairəsi geniş olduqca, onun ictimai həyatın müxtəlif cəhətləri ilə əlaqələri rəngarəng olur, o, ictimai əlaqələr aləminə daha çox nüfuz edir, onun mənəvi aləmi daha çox zənginləşir və inkişaf edir.

İnsanın inkişafı və onun şəxsiyyət kimi formalaşması üç başlıca amilin irsiyyət, mühit və təhsil-tərbiyənin qarşılıqlı təsiri ilə həyata keçirilir. Yeni elmi ədəbiyyatda fəaliyyət də bir amil kimi göstərilir. Mühit özü iki yerə bölünür: qeyri-mütəşəkkil mühit və mütəşəkkil mühit.

Şəxsiyyətin sosial mahiyyətini insanın tərbiyə aldığı və iştirak etdiyi ictimai quruluş, mədəniyyət müəyyənləşdirir. Müasir psixologiyada şəxsiyyət anlayışına birmənalı yanaşılır. Tədqiqatçılara görə, həyatı boyu formalaşan, özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri, müəyyən tərəkürü, davranış tərzini, hissləri, ictimai münasibət və ünsiyyəti olan insan şəxsiyyət adlanır. Elmi psixoloji mənbələrdə göstərilir ki, şəxsiyyətin doğulması prosesi dövrlərə ayrılır. Şəxsiyyət ilk dəfə məktəbəqədər yaş dövründə uşağın özünə "Mən" deməsi ilə formalaşmağa başlayır. Şəxsiyyətin doğulmasının ilk əlamətləri uşağın tələbat-motivasiya sahəsində əmələ gələn dəyişikliklərdə nəzərə çarpır. Uşaq daim özünü başqaları ilə müqayisə edir. Nəticədə o, ətraf mühitin sosial təcrübəsini qəbul edir, özü də sosiallaşır (2, s.45).

Yeniyyətlik yaşı dövründə L.İ.Bojoviçin fikrincə, şəxsiyyəti səciyyələndirmək imkanı verən mühüm meyar davranış motivlərinin dərk olunması, onların sosial normalarla şüurlu surətdə şərtlənməsi nəzərdə tutulur. Motivlərin dərk olunmasının psixoloji kökləri var. Bu dövrdə şəxsiyyətin xüsusi

instansiyası kimi mənlük şüuru formalaşır və “Mən-konsepsiya” əmələ gəlir. Mənlük şüuru çoxcəhətlidir, lakin onun strukturunda iki cəhət-psixoloji avtoportret (Mən-obraz) və özünə münasibət əhəmiyyətli yer tutur. Mənlük şüurunun üç başlıca funksiyasını - özünüdərkətmə, özünütəkmilləşdirmə və özünütənzim funksiyalarını fərqləndirirlər.

Yeniyyətlik yaşı dövründə şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşması prosesində mənlük şüuru əxlaqi şüurla qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Mənlük şüuru və əxlaqi şüur mahiyyətcə şəxsiyyətin «Mən-konsepsiyası» ölçülünə söykənir. Onun başqa insanlara, əməyə, özünə münasibətləri sistemli şəkildə formalaşmağa başlayır. Şagirdin davranış və rəftarında onun məhz bu münasibətlər sistemini bilavasitə əks etdirən xarakter əlamətləri daha aydın şəkildə özünü göstərir, şagird bir şəxsiyyət kimi inkişaf edərək müxtəlif yollarla özünü təsdiq etməyə başlayır.

Şəxsiyyətin başqa şəxsiyyətlərlə əlaqəsi olmasa, o, özünü də dərk edə bilməz. Belə ilkin əlaqələr sosial qrup daxilində yaranır. Sosial mühit insanın formalaşmasında güzgü rolunu oynayır. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında şəxsi nümunələr, normal həyat təzi, normal məişət, xoş ailə münasibətləri, yoldaşlar, bilikli müəllimlər, onu əhatə edən insanların ona qayğısı və s. müsbət rol oynayır.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin strukturuna daxil olan elementlər həm koordinativ (ayrı-ayrılıqda mövcud olma), həm də subordinativ (biri digərindən asılı olma) prinsiplərə tabedir. Şəxsiyyət sosial aspektdə öz mövqeyi ilə xarakterizə olunur. Şəxsiyyətin mövqeyi-maddi şəraitdəki münasibətlər sistemi, cəmiyyətə, insanlara, özünə, ictimai və əmək vəzifələrinə münasibətdə özünü göstərir (3, s.50).

Şəxsiyyət bölünərək, “hissələr”lə formalaşır. Şəxsiyyət bütöv şəkildə, kompleks şəkildə, ahəngdar şəkildə formalaşır və inkişaf edir. Şəxsiyyətlə inkişafetdirici iş intensiv aparıldıqda, onda kollektivçilik kimi mühüm cəhət formalaşır. Şəxsiyyətin inkişafında ictimai mühit: makromühit (kollektiv, küçə, ictimai yerlər); mikromühit (ailə mühiti, şagirdin kiminlə oturma-durması və s.) və ictimai münasibətlər əsas yer tutur. İnsanın inkişafına mühitin, yoxsa irsiyyətin daha çox təsir göstərməsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında vahid fikir yoxdur. Biogenetiklər irsiyyətə, sosiogenetiklər isə mühitə üstünlük verirlər. Sosiogenetiklərin fikrincə, mühitin təsiri 90 faiz, biogenetiklərin fikrincə isə irsiyyətin təsiri 80-90 faiz təşkil edir. İngilis psixoloqu D.Şattlevort həmin amillərin əqli inkişafa təsiri ilə bağlı aşağıdakı qənaətə gəlmişdir: 64 faiz irsi təsir, 19 faiz ailə mühiti, 17 faiz qarışıq amillər (irsiyyətlə mühitin qarşılıqlı əlaqəsi) təşkil edir (4, s. 401).

Şəxsiyyətin inkişafında tərbiyə amili mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Hələ antik dövrün böyük filosofu Platonun qənaətinə görə, insanı düzgün tərbiyə edilibsə, o, ən sakit və ilahi məxluq olar. Əgər tərbiyə edilməsə və ya

yanlış tərbiyə verilərsə, o zaman o, yer üzərində olan heyvanların ən vəhşisi olar. Dövlətin gücü insanların tərbiyəsindən asılıdır”. İlk dəfə fitri qabiliyyətlər nəzəriyyəsinə aydılıq gətirən filosofu Con Lokk “Ağ lövhə” nəzəriyyəsini irəli sürərək demişdir ki, insan doğularkən “Ağ lövhə” kimi doğulur. Bu lövhəyə nə yazılırsa, insan da elə inkişaf edəcəkdir.

Aparılmış tədqiqatlardan belə bir nəticə çıxır ki, sosial mühit şəxsiyyətin inkişafına birbaşa deyil, həyat tərzini vasitəsilə təsir göstərir. “Azad tərbiyə” nəzəriyyəsinin əsasını qoyan J.J.Russo (1712-1778) mühitin təsir gücünə müstəsna əhəmiyyət vermişdir. İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühitin rolu ilə bağlı Azərbaycan filosofu Siracəddin Mahmud Əbubəkr oğlu Urməvi (1198-1283) dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür (5, s. 128).

Ayrı-ayrı adamların fəaliyyətində, davranışında uyğun cəhətlər vardır. Alman psixoloqu E.Şpanqer insanların uyğun, oxşar sosial əlamətlərinə görə şəxsiyyətin 6 tipini nəzərdən keçirir: nəzəri tip (həqiqəti aşkara çıxarmağa meyllilik, tənqidi yanaşma), iqtisadi tip (faydaya meyllilik, praktiklik) estetik tip (dünyanın obrazlı qurulmasına meyllilik), sosial tip (insanlara sevgi), siyasi tip (hakimiyyətə meyllilik), dini tip (fövqəltəbiiyə inam).

K.Xorni şəxsiyyətin 3 tipini qeyd edir: güzəştə gedən (insanlara istiqamətlənmə), təcrid edilmiş (insanlardan), düşmən (insanlara qarşı). K.Yunq əsas psixoloji tipləri 2 qismə ayırır: ekstravertlər və introvertlər. E.Fromm şəxsiyyətin 5 tipini göstərir: reseptiv, istismarçı, yığıcı, bazar, məhsuldar.

Şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin də rolu böyükdür. Ailə insan üçün mədəni-məişət şəraiti yaradır, emosional həyat sahəsinə təsir edir, ilk sosial və mədəni təsəvvürlərin formalaşmasında, xarakterin təşəkkülündə vasitə rolunu oynayır. Uşaq böyüyür, məktəbə gəlir, onun həyatında yeni dövr başlayır. Müəllim də, valideyn də uşağa böyük təsir göstərir (6, s. 197).

Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında müxtəlif fəaliyyət növlərinin rolu böyükdür. Şəxsiyyət fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır, inkişaf edir. İnkişaf, tərbiyə və formalaşma – hər üç məfhum bir-birilə ayırmaz surətdə üzvi əlaqədə və vəhdətdədir. Şəxsiyyət - xüsusilə inkişafda olan uşaq və yeniyetmələr hər gün, hər saat fəaliyyətdədir. İnsan yaşadığıca daim hərəkətdə, fəaliyyətdə olur, işləyir, oxuyur, oynayır, başqa insanlarla ünsiyyət və münasibətdə olur. Fəaliyyətsiz insan inkişaf edə bilməz, yaşaya bilməz, mənəviyyatca yüksələ bilməz. Məhz fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı baş verir, onun ətraf aləmə münasibəti formalaşır. İnsan fəaliyyət prosesində ətraf mühiti dəyişdirir, onu yenidən, öz tələbatına uyğun qurduğu kimi, özü də dəyişir, formalaşır və inkişaf edir. Bu dəyişmə, formalaşma, inkişaf tədricən davamlı, sistemli, ardıcıl şəkildə və kompleks olaraq həyata keçirilir. Fəaliyyətin müxtəlif növləri şəxsiyyətin formalaşmasına, inkişafına və tərbiyəsinə müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Bu və ya digər fəaliyyət növünün müvafiq yaş dövrü üçün əsas fəaliyyət növü olub-olmaması və onun təşkil

edilməsi də burada əsas rol oynayır.

Uşaqların həyatında, şəxsiyyətin inkişafında oyun xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqların təliminin də, tərbiyəsinin də əsas hissəsi oyun vasitəsilə həyata keçir. Oyunlar uşaqları hərtərəfli inkişaf etdirir və tərbiyələndirir. Oyun prosesində uşaqların biliyi artır, əqli qabiliyyətləri, nitqi inkişaf edir, dünyagörüşləri genişlənir və onlar bir şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Didaktik məsələ uşaqlara oyun tapşırığı formasında verilir (7, s. 104).

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün fəaliyyət növləri bu və ya digər şəkildə nitqlə bağlıdır. Çünki ilk növbədə fəaliyyət prosesində təfəkkür və nitq inkişaf edir. İkincisi, insan fəaliyyəti bir qayda olaraq kollektiv xarakter daşıyır və burada nitq əlaqələndirici, ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır.

XVIII əsr İsveçrə pedaqoqu İ.H.Pestalotsi insanların inkişafında əməyin roluna müstəsna dərəcədə qiymət verərək bildirdi ki, şəxsiyyətin inkişafı qəlbin və əllərin inkişafını tələb edir. Yalnız əmək insanın mənəvi keyfiyyətlərini, şəxsiyyətini inkişaf etdirir və qabiliyyətlərini artırır.

Yeni hərtərəfli insan yetişdirmək, onları həyata hazırlamaq, əqidəli, mətin, dözümlü, fədakar, bir sözlə insani keyfiyyətləri özündə əxz edərən şəxsiyyət formalaşdırmaq müəllimdən, onun verdiyi təlim və tərbiyədən çox asılıdır. Bu kimi keyfiyyətləri şagirdlərə aşılamaq üçün, müəllimin tək cə pedaqoji qabiliyyəti, psixoloji diaqnostikası, zəngin biliyi, pedaqoji ustalığı kifayət deyil, o bütövlükdə bir ata, valideyn, böyük dost, təcrübəli insan kimi hərəkət etməli, hər bir şagirdə incə münasibət, mehriban rəftar, hörmət və qayğı ilə yanaşmalıdır. Təbii ki, bunun üçün müəllimlər daima axtarmalı, tədqiqatçı olmalı, yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməklə vətənə, xalqa layiqli gənclər, şəxsiyyətlər yetişdirməlidirlər.

Məqalənin aktuallığı. Hazırda cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinin fəal və hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması prosesinin səmərəliliyinin təhlilini verməkdən ibarətdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən psixoloji mühitin, fəaliyyətin və ailə tərbiyəsinin rolunun təsir imkanları yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, psixoloq və pedaqoqlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı: Adiloğlu, 2004, 184 s.
2. Əmrəhli L.Ş. Şəxsiyyət və cəmiyyət. Psixoloji etüdlər/Bakı:MBM, 2007, 200 s.
3. Qasımzadə F. Şəxsiyyət: formalaşması və inkişafı. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı.

- 1989, № 10, s. 49 – 53.
4. Мəммədov Т.М. Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyət problemi. Bakı: Mütərcim, 2011, 552 s.
 5. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. СПб: Издательство «Питер», 2000, 560 с.
 6. Куликов, Л. Психология личности в трудах отечественных психологов / Питер: СПб: 2009, 288с.
 7. Столин В.В. Самосознание личности. М.: МГУ, 2007. 286 с.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.05.2019

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.06.2019

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 12.07.2019

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Şəhla Əliyeva

ADPU-nun Elmi Şurasının 15 aprel 2016-cı il tarixli 15 sayılı qərarı ilə çap olunur.